

IZABELA WILL

NIEWERBALNE SPOSOBY WYRAŻANIA NEGACJI W KULTURZE HAUSA

Streszczenie

Gesty mogą wydawać się przypadkowymi ruchami rąk, które pomagają mówiącemu w formułowaniu wypowiedzi. Jednak bardziej szczegółowa analiza pokazuje, że nie są to zupełnie przypadkowe ruchy, a forma, przynajmniej niektórych z nich, jest dość określona i powtarzalna. O takich powtarzalnych ruchach rąk używanych w trakcie wypowiedzania zdań przeczących traktuje ten artykuł. W pierwszej jego części znajdziemy opis tzw. gestów negacji (zarówno emblematów jak i gestów związanych z mową) spotykanych u użytkowników języka hausa. W drugiej części artykułu cztery typy gestów związanych z mową: gest kiwania palcem, gest nożyc, gest „czyszczenia dłoni” i gest „umywania dłoni” zostają poddane wnikliwej analizie. Pozwoliła ona na ustalenie, które znaczenia lub funkcje negacji, takie jak: zakaz, odmowa, odrzucenie, zaprzeczenie, nieistnienie są związane z danym gestem.

Słowa kluczowe:

gesty, emblematy, kultura Hausa, negacja, Nigeria

1. Wstęp

Rzadko zdajemy sobie sprawę z tego, że codzienna komunikacja obejmuje nie tylko język, ale i wiele elementów pozajęzykowych. Przyzwyczajeni do znanych nam gestów i zachowań niewerbalnych zaczynamy je uznawać za naturalne i zdajemy się nie zwracać na nie uwagi podczas bezpośredniej rozmowy z drugim człowiekiem. Dopiero w zetknięciu z przedstawicielami obcych kultur dostrzegamy inne sposoby ekspresji niewerbalnej. Podczas pierwszego kontaktu z Hausańczykami – mieszkańcami Nigerii północnej – osoba z zachodniego kręgu kulturowego dostrzeże zachowania, które mogą ją nie tylko zdziwić, ale i oburzyć¹, takie

¹ Autorka była świadkiem sytuacji, podczas której Hausańczyk – profesorowie jednego z północnonigeryjskich uniwersytetów – podczas wizyty w Polsce podawali na powitanie rękę „AFRYKA” 45 (2017 r.)

jak: unikanie kontaktu wzrokowego podczas rozmowy, niepodanie ręki podczas przywitania, przyjmowanie podawanego przedmiotu przy pomocy obu rąk. Dzieje się tak dlatego, że zachowania te interpretujemy – często nieświadomie – przez pryzmat naszych własnych wzorców kulturowych, które nam podpowiadają, że patrzenie na rozmówcę jest nie tylko wyrazem szacunku, ale i niewerbalnym zapewnieniem, iż pilnie wsłuchujemy się w jego zdanie. W zachodnim kręgu kulturowym podanie ręki jest wręcz obowiązkowym elementem powitania drugiej osoby, a nieodwzajemnienie uścisku dłoni to niezwykle ostentacyjny znak pogardy. W kulturze hauszańskiej nieuściśnięcie ręki osobie starszej i wyższej rangą jest okazaniem jej szacunku, nawet wówczas, gdy ta osoba pierwsza wyciągnęła do nas rękę. Przedstawiciele zachodniego kręgu kulturowego nie zastanawiają się też nad tym, przy pomocy której ręki podać jakiś przedmiot drugiej osobie i mogą być zdziwieni, że podanie przedmiotu lewą ręką będzie w rejonach zdominowanych przez religię muzułmańską odebrane jako zachowanie nie tylko nietaktowne, ale wręcz nieakceptowane. Nawet gdy w trakcie rozmowy z przedstawicielami innych kultur będziemy posługiwać się wspólnym językiem, np. angielskim, repertuar używanych gestów będzie podkreślał naszą odrębność. Być może na niektóre gesty nie zwrócimy uwagi, uznając je za nic nieznaczące machnięcia rąk, inne wydadzą się nam znajome, jeszcze inne możemy zinterpretować opacznie lub nie zrozumieć ich wcale.

2. Gesty a negacja

O takim pozornie nieistotnym machaniu rękoma czy głową traktuje niniejszy artykuł. Jego celem jest opisanie repertuaru hauszańskich gestów, które odnoszą się do negacji. Mowa będzie o dwóch rodzajach gestów, które warto tu pokrótce omówić. Jeden z nich to emblematy – gesty znaczące, które mogą być używane niezależnie od mowy. W naszym kręgu kulturowym przykładami takich gestów będą kciuk podniesiony w górę wyrażający aprobatę lub przyłożenie krawędzi dłoni do szyi pokazujące, że ktoś jest pijany. W czasach formalnego podejścia do języka i językoznawstwa emblematy oddzielono od sfery języka i włączono do odrębnej dziedziny nauki, którą określono mianem komunikacji niewerbalnej². Tymczasem nowsze badania³ pokazują, że emblematy są mocno związane z językiem, często używane w trakcie mówienia i wraz ze słowami mogą współtworzyć znaczenie. Drugi rodzaj gestów, o których będzie mowa w niniejszym artykule, to

---

jedynie mężczyznom zgodnie z obowiązującą w swojej kulturze etykietą. Polki, które podczas takiej wymiany powitań zostawały z zawieszoną w próżni dłonią czuły się urażone.

² J. Antas, *Semantyczność ciała. Gesty jako znaki myślenia*, Łódź 2013, s. 42.

³ zob. m. in. J. Antas, I. Kraśnicka-Wilk, *Funkcje emblematów w strukturze dialogu*, „LingVaria” t. 8, 2013, z. 2 s. 15–42; G. Calbris, *Elements of Meaning in Gesture*, Amsterdam/Philadelphia 2011.

gesty współtworzące mowę (ang. *co-speech gestures*). Mogą wydawać się przypadkowymi ruchami rąk, które pomagają mówiącemu w formułowaniu wypowiedzi. Jednak ich analiza pokazuje, że nie są to zupełnie przypadkowe machnięcia, a forma, przynajmniej niektórych z nich, jest dość określona i powtarzalna. Dlatego określa się je mianem gestów nawracających⁴ (ang. *recurrent gestures*). Zarówno emblematy jak i gesty związane z mową pełnią w wypowiedzi funkcję referencyjną, performatywną lub interakcyjną⁵. Innymi słowy, gesty mogą odnosić się do słów, być rodzajem działania lub przekazywać pewne informacje odbiorcy wypowiedzi. Należy jednak pamiętać, że ten podział nie jest kategoryczny i jeden i ten sam gest raz może pełnić funkcję gestu performatywnego przekazującego np. odmowę lub odrzucenie, innym razem gestu referencyjnego odnoszącego się do konkretnego fragmentu wypowiedzi słownej.

Skoro artykuł traktuje o sposobach wyrażania negacji, warto w tym miejscu zastanowić się nad tym, czym właściwie jest negacja. Jak pisze Żurowski⁶ „współczesne językoznawstwo nie stworzyło do tej pory spójnej teorii negacji. Nie wiadomo, czym ona właściwie jest, jak ją badać, a nawet jakie jest jej miejsce w systemie językowym”. Można definiować negację z punktu widzenia logicznego, gramatycznego czy semantycznego. Zgodnie z ujęciem logicznym negacja to „stosunek między dwoma zdaniem, z których jedno jest negacją drugiego i odwrotnie”⁷. Ta definicja oddawana jest często przy pomocy stwierdzenia: nieprawda, że *p* (gdzie *p* jest zdaniem). Na poziomie gramatycznym negacja jest widoczna poprzez obecność powierzchniowych wykładników negacji. W języku hausa będą to partykuły negacji odnoszące się do całego zdania: *a'a* ‘nie jest tak (że)’ i *babu* ‘nie ma’ oraz morfemy formy przeczącej czasownika: *ba*⁸ w różnych wariantach odpowiadających różnym typom orzeczeń i *kada* ‘żeby/niech nie’ (np. *kada ya zo* ‘niech nie przychodzi/żeby nie przychodził’) stosowany z formą trybu życzącego. Jeśli chodzi o poziom semantyczny, to negację traktuje się jako jedną z prostych semantycznie, niedefiniowalnych jednostek języka, która może wyrażać nieistnienie, odrzucenie lub zaprzeczenie⁹. Perspektywa pragmatyczna wydaje się zapewniać najlepsze wyjaśnienie tego, czym jest negacja; nie tyle wypowiedzią, ile postawą, która może wyrażać naszą niezgodę, odmowę, zakaz, niezaspokojone

⁴ S. H. Ladewig, *Recurrent gestures*, [w:] *Body – Language – Communication*, red. C. Müller, A. Cienki, E. Fricke, S. Ladewig, D. McNeill, David i S. Tessedorf, Berlin/Boston, 2014, s. 1558–1575.

⁵ Jest to jeden z podziałów zaproponowanych przez badaczy gestów. Opis różnych klasyfikacji gestów oraz ich wnikliwą krytykę można znaleźć u Antas, *op. cit.*, s. 62–91.

⁶ S. Żurowski, *Perspektywy badawcze negacji*, „Prace Językoznawcze UWM” t. 7, 2005, s. 115.

⁷ *Ibidem*, s. 115.

⁸ Ton i długość samogłoski tego wykładnika negacji zależy od czasu, aspektu lub typu konstrukcji składniowej.

⁹ A. Wierzbicka, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin 2006, s. 86.

oczekiwania, stwierdzenie niepowodzenia, niechęć czy protest¹⁰. Warto zaznaczyć, że w językach naturalnych wszystkie te postawy mogą być realizowane nie tylko poprzez użycie słowa *nie*, ale również poprzez szereg innych sformułowań językowych, a także gestów. Te ostatnie bywają używane zwłaszcza wtedy, gdy z powodów kulturowych lub społecznych dany akt mowy, taki jak np. niezgoda czy zakaz nie może być wyrażony w sposób bezpośredni.

Z racji na liczne omówione powyżej niejasności wokół definicji negacji przyjęto w tym artykule następującą metodologię: przyjrzenie się funkcjonowaniu gestów, które w opinii samych użytkowników¹¹ języka hausa funkcjonują jako gesty odpowiadające słowu *nie* oraz wyszukanie gestów, które towarzyszą negacji gramatycznej¹². Podstawą analizy są filmy własne lub znalezione w Internecie zawierające wypowiedzi w języku hausa. Są to przede wszystkim wywiady lub kazania, czyli dłuższe wypowiedzi jednej osoby. Ze względu na charakter nagrań opisane w tym artykule gesty ograniczają się do funkcji referencyjnej lub performatywnej.

3. Emblematy odnoszące się do negacji

Zanim przejdę do omówienia gestów odnoszących się do negacji, które towarzyszą wypowiedzi mówionej pokrótce opiszę kilka emblematów – gestów wyuczonych, stosowanych przez Hausańczyków najczęściej świadomie w celu okazania niezgody, odmowy, sprzeciwu lub zaprzeczenia. Bez względu na uwarunkowania kulturowe, „odmowa jest „ostrym” posunięciem interpersonalnym, niesie zapowiedź blokady działania, o które zabiegał partner i na którym mu zależało”¹³. Dlatego też odmowa jest poprzedzana wypowiedziami mającymi nieco złagodzić jej skutki, np. wyrażeniem wahania, wskazywaniem na okoliczności uniemożliwiające, usprawiedliwieniem¹⁴. W kulturze hausańskiej odmowa jest uznawana za niechęć do współpracy, a to w społeczeństwie kolektywistycznym, w którym liczy się przede wszystkim dobro grupy, a nie jednostki, stanowi jedno z większych przewinień¹⁵. Z tego powodu odmowa rzadko jest wyrażana bezpośrednio.

W kulturze hausańskiej są trzy gesty, które zastępują słowo *nie*. Jeden z nich – kręcenie głową na boki – znany nam jest z naszego kręgu kulturowego. Drugi

¹⁰ V. Cuccio, *On negation. What do we need to “say no”?*, „Rivista Italiana di Filosofia del Linguaggio” t. 4, 2011, s. 47.

¹¹ Opinie te zostały zebrane podczas badań terenowych przeprowadzonych w Kano w sierpniu 2016 roku.

¹² Taka metodologia została przyjęta m. in. przez S. Harrisona, *Evidence for Node and Scope of Negation in Coverbal Gesture*, „Gesture” t. 10, 2010, z. 1, s. 29–51, który opisał gesty negacji na przykładzie angielskiego korpusu języka mówionego.

¹³ Z. Nęcki, *Komunikacja międzyludzka*, Kraków 2000, s. 103.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ I. Will, *Cultural Aspect of Nonverbal Code in Hausa*, [w:] *Codes and Rituals of Emotions in Asian and African Cultures*, red. N. Pawlak, Elipsa, Warszawa 2009, s. 254.

– przechylenie głowy w bok do prawego lub lewego ramienia i dotknięcie głową ramienia — wydaje się mniej oczywisty. Użytkownicy języka mówią, że gest ten stosowany jest często przez dzieci. Sama mogłam zaobserwować jego użycie u nie potrafiącego jeszcze mówić półtorarocznego chłopca. Kiedy rodzice prosili go o podejście do nich w celu zrobienia wspólnego zdjęcia, chłopiec przechylał głowę w kierunku ramienia, odmawiając tym samym spełnienia prośby. Manuałnym odpowiednikiem kręcenia głową czy przyłożenia głowy do ramienia jest poruszanie wyciągniętym w górę palcem wskazującym na boki — raz w prawą raz w lewą stronę (ruch palca przypomina ruch wahadła, zob. ilustracja 2).

Są też gesty, które w mniej bezpośredni sposób wyrażają niezgodę. Kiedy na przykład rodzice pytają młodą dziewczynę o to, czy chce poślubić mężczyznę, którego rodzina stara się o jej względy, nie może ona w sposób bezpośredni wyrazić swojej niechęci. Może natomiast spuścić wzrok, patrzeć się przez dłuższy czas w podłogę z poważną lub smutną miną i dla rodziców będzie to wystarczający sygnał dezaprobaty¹⁶. Nie można jednak patrzenia w dół uznać za niezgodę. Może ono wyrażać pokorę czy dobre wychowanie. W sytuacji, gdy na przykład żona słucha męża, jej spuszczonego wzrok wyraża akceptację. Gdy jednak nie zgadza się z tym, co usłyszała, może utkwić przez chwilę wzrok w rozmówcy po czym znów go opuścić. Postronny obserwator może nawet tego nie spostrzec, ale mąż od razu zauważy, że żona nie zgadza się z jego wypowiedzią. Innym sposobem wyrażania tego, że się z kimś nie zgadzamy, jest postukiwanie ucha palcem. Kiedy pokazujemy ten gest innemu słuchaczowi, wraz z którym przysłuchujemy się słowom osoby trzeciej, to dajemy jednocześnie do zrozumienia, że uważamy słyszane właśnie słowa za wymysły, za kłamstwa, nie zgadzamy się z ich treścią. Ten sam gest — postukiwanie ucha palcem stosowany jest w hausańskim języku migowym jako gest negacji¹⁷. Inny gest, który może mieć to samo znaczenie, czyli brak akceptacji usłyszanych słów, polega na kreśleniu palcem wskazującym koła wokół ucha.

Niektóre z opisanych powyżej gestów, takie jak kręcenie głową, przyłożenie ramienia do głowy czy kiwanie palcem na boki są dość jednoznaczne i niemal w każdej sytuacji oznaczają niezgodę lub odmowę¹⁸. Inne (spuszczenie wzroku, podniesienie wzroku, patrzenie na kogoś z boku, stukanie palcem ucha) mogą wyrażać niezgodę, ale mają też inne znaczenia i przy ich interpretacji ważną rolę

¹⁶ I. Will, *Gestures and Indirect Statements as Means of Expressing Emotions and Opinions Among Hausa Women*, [w:] *Selected Proceedings of the Symposium on West African Languages (Naples, 27–28 March 2014)*, red. G. C. Batic i S. Baldi, „Studi Africanistici/Serie Ciado-Sudanese” t. 7, 2015, s. 235.

¹⁷ informacja udzielona przez Ibrahima Gwammaję w rozmowie bezpośredniej w sierpniu 2016 r.

¹⁸ Więcej o gestach podkreślających negację takich jak kiwanie głową czy kiwanie palcem pisze H. Yakasai *Gestures as Negative and Emphatic Markers in Hausa*, [w:] *Hausa and Chadice Studies in Honour of Professor Stanisław Piłaszewicz*, red. N. Pawlak, E. Siwierska i I. Will, Warsaw 2104, s. 193–195.

odgrywa kontekst zarówno interpersonalny (uwzględniający uczestników aktu mowy) jak i semantyczny (uwzględniający treść wypowiedzi).

4. Gesty negacji współtworzące przekaz werbalny

W tej części omówię gesty, które albo podkreślają negację wyrażoną werbalnie, albo same w sobie wyrażają sprzeciw, odrzucenie, niechęć, nieistnienie czy zakończenie. W omawianych poniżej przykładach, gest stanowi integralną część wypowiedzi. Może pełnić funkcję referencyjną odnosząc się do jakiegoś fragmentu wypowiedzi, może też dokładniej określać intencję mówiącego albo pokazywać jego stosunek do wypowiedzianych słów. W tym ostatnim przypadku pełni funkcję performatywną i stanowi niezależny akt komunikacyjny. Często jednak gest i słowa są ze sobą tak mocno powiązane, że trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy poprzez gest mówiący chciał jedynie podkreślić negację, czy przekazać coś więcej. W takim wypadku badaczowi pozostaje odwołać się do intuicji¹⁹ oraz zebranych danych dotyczących pojawienia tego samego gestu w różnych kontekstach.

4.1. Kiwanie palcem

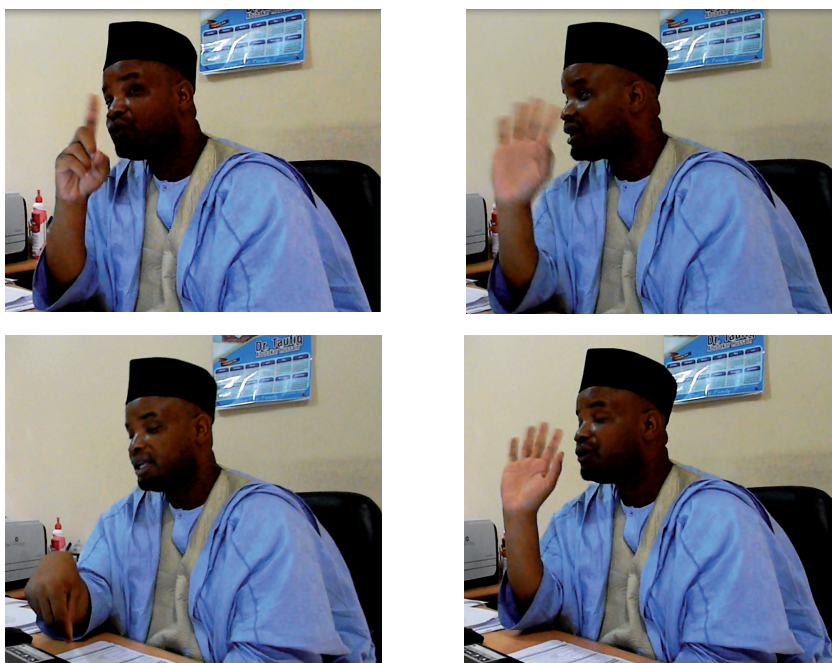
Na gruncie hauszańskim gestem znaczącym jest kiwanie palcem wskazującym na boki. Jak wspomniano w sekcji 3, jest on emblematem, który z powodzeniem może zastąpić akt mowy wyrażając niechęć czy sprzeciw. Może jednak współwystępować z mową. Przykładem jest wypowiedź jednego z członków ruchu '*Yan Izala*²⁰ dotycząca sytuacji kobiet w Nigerii północnej zawarta w przykładzie 1.

1. ba ta fitowa²¹ da safe, ba ta fitowa, tana gida koyausha
 '[kobieta] nie wychodzi rano, nie wychodzi, jest w domu zawsze'

¹⁹ Mogłoby się wydawać, że badacz powinien zdać się na intuicję samego mówiącego i zapytać go, dlaczego w danej sytuacji użył tego, a nie innego gestu. Jednak na podstawie własnego doświadczenia mogę stwierdzić, że takie rozwiązanie prowadzi donikąd, gdyż mówiący nie jest najczęściej świadomy tego, jakich gestów używa. Niejednokrotnie zdarzało mi się pytać jakąś osobę o to, dlaczego użyła danego gestu. W odpowiedzi zwykle słyszałam zdziwienie, że ten gest był przez nią użyty lub wręcz wyparcie się użycia gestu.

²⁰ *Izala* to popularna nazwa organizacji religijnej walczącej na rzecz odnowy islamu i działającej w północnej części Nigerii. Jej oficjalna nazwa brzmi: Stowarzyszenie do Walki z Innowacjami i Umocniania Sunny. Członkowie tej organizacji, określane w języku hausa jako '*Yan Izala* (dosł. dzieci *Izali*; stąd określenie „ruch '*Yan Izala*”) próbują walczyć z herezją, dążą do powrotu do źródeł religii i mocno przeciwstawiają się popularnym na północy Nigerii bractwom sufickim (zob. S. Barakoniecka, *W trosce o czystość wiary. Północnonigeryjski ruch 'Yan Izala a fundamentalistyczna myśl muzułmańska*, Warszawa 2014).

²¹ We wszystkich przykładach podkreślenie oznacza moment, w którym w danej wypowiedzi pojawił się gest.

Ilustracja 1. Sekwencja ruchów ilustrująca przykład nr 1 (kiwanie palcem, kiwanie dłonią, pokazanie miejsca, kiwanie dłonią)

Jeśli weźmiemy pod uwagę tylko warstwę słowną, ta wypowiedź będzie niekompletna. Należy dodać, że podczas wypowiedzania tych słów mówiący wykonuje cztery gesty (zob. Ilustracja 1). Trzy z nich nawiązują do obecnej w warstwie językowej negacji. Pierwszy z nich – kiwanie palcem na boki – wykonywany jest w czasie wypowiedzania frazy *ba ta fitowa da safe* ‘nie wychodzi rano’. Drugi towarzyszy frazie *ba ta fitowa* ‘nie wychodzi’ i jest niejako powtórzeniem pierwszego. Nie jest jednak wykonywany przy pomocy palca wskazującego, ale całej dłoni, która skierowana przodem do rozmówcy kiwa się jak wahadło, raz w prawą raz w lewą stronę, wykonując ten sam ruch, który przed chwilą wykonywany był przy pomocy palca wskazującego. Następnie wypowiadając frazę *tana gida* ‘jest w domu’ narrator szybko dotyka palcem stołu, przy którym siedzi. Jest to gest referencyjny odnoszący się do słowa *gida* ‘dom’. Wypowiadając ostatnie słowo cytowanej wypowiedzi *koyaushe* ‘zawsze’ mówca powraca do gestu przeczenia wykonywanego znów przy pomocy całej dłoni. W tym przypadku gest nie powiela treści zawartej w warstwie językowej. Przysłówek *koyaushe* odnosi się jeszcze do poprzedniej informacji mówiącej o tym, że kobieta przebywa w domu, podczas gdy gest powtarza to, o czym mówca wspomniał wcześniej: o niewychodzeniu z domu. Intencja narratora będzie w pełni zrozumiała, jeżeli bliżej przyjrzymy się gestowi kiwania palcem, który mó-

wiający wykonuje równoległe do wypowiedzianych słów. Kiwanie palcem kojarzy się ze sprzeciwem czy brakiem przyzwolenia na jakieś działanie. Gest można interpretować nie tylko jako podkreślenie werbalnej negacji, ale też jako wyraz niechęci czy sprzeciwu. W tym wypadku może chodzić nie tyle o sprzeciw mówiącego albo samej kobiety, o której narrator opowiada, ale o sprzeciw jej opiekuna²² wobec wyjścia z domu. Taka interpretacja wynika z faktu, że mówiący nierzadko pokazuje gestami nie tyle swoje własne intencje, ile intencje osób, o których odpowiada. Gest niejako obrazuje przekaz, jaki kobieta mogła otrzymać od swojego bezpośredniego opiekuna, który brzmi: „nie chcę, żebyś wychodziła”.

Gest kiwania palcem jest użyty też przez innego mówiącego (zob. przykład 2), który opowiada historię proroka Józefa siedzącego w więzieniu. Kiedy prorok usłyszał pewnego dnia, że może wyjść z więzienia, zamiast się ucieszyć stwierdził, że woli tam zostać:

2. amma Yusuf ya ce babu inda zai je, ya zauna a nan, ya fi masa (...) Yusuf ya ce ba zai fito ba
 ‘ale Józef powiedział, że nie pójdzie nigdzie, zostanie tutaj, tak woli (...)
 Józef powiedział, że nie wyjdzie’

Podobnie jak w przykładzie 1, tutaj również gest kiwania palcem powtórzony jest przy użyciu całej dłoni, gdy narrator wypowiada słowa: *Yusuf ya ce ba zai* .... ‘Józef powiedział, że nie...’. Gest podkreśla niechęć, ale też sprzeciw wobec usłyszanej propozycji.

Gest kiwania palcem używany jest również w sytuacji, gdy mówiący opowiada o braku czegoś lub nieistnieniu czegoś, jak w przykładzie 3. Na poziomie językowym jest to oddane przez zaprzeczenie konstrukcji egzystencjalnej.

3. babu wani littafi a duniya da ya tattara sunayen sahabbai dubu goma sha biyu sai shi
 ‘nie ma innej książki na świecie, która by zebrała dwanaście tysięcy imion towarzyszy proroka; tylko ta’

Ilustracja 2. Gest kiwania palcem na boki ilustrujący przykład nr 3

²² W rodzinie muzułmańskiej opiekunem kobiety jest jej mąż lub ojciec.

Możemy uznać, że w przykładzie 3 kiwanie palcem jest jedynie podkreśleniem negacji; ma zatem funkcję referencyjną. Możemy też zapytać dlaczego z dostępnego repertuaru gestów negacji akurat ten jest użyty. Odpowiedź na to pytanie prowadzi do wniosku, że mówiący stara się wyrazić swój wewnętrzny sprzeciw wobec kogokolwiek, kto chciałby podważyć jego stwierdzenie dotyczące unikatowości książki, o której opowiada. Gestem niejako wyprzedza potencjalne zastrzeżenia słuchaczy.

Kolejne użycie gestu kiwania palcem (zob. przykład 4) również pokazuje, że współwystępuje on z wypowiedzią określającą nieistnienie czegoś. O ile w przykładzie 3 przeczenie dotyczyło konstrukcji egzystencjalnej, w przykładzie 4 za-przeczona zostaje fraza przyimkowa *tare da* ‘wraz z’. Współtowarzyszące tej frazie kiwanie palcem podkreśla niewykonanie czynności sprawdzania.

4. Allah ya ba shi dama ranar alkiyama zai shigad da mutum dubu saba’in al-janna ba tare da an bincike littafinsu me suka yi ba
 ‘Bóg dał mu [jednemu z towarzyszy proroka] przywilej, żeby w dniu ostatecznym wprowadził siedemdziesiąt tysięcy ludzi do raju bez sprawdzania ich ksiąg [życia], [bez sprawdzania] tego, co zrobili’

Gestem niejako mówiący oddaje głos ludziom wprowadzanym do raju dzięki wstawiennictwu jednego z towarzyszy proroka. Pokazują oni sprzeciw wobec potencjalnej kontroli ich uczynków.

4.2. Nożyce

Gestem, który ściśle związany jest z tokiem słownym są tak zwane nożyce²³. Francuska badaczka gestów G. Calbris²⁴ zalicza ten gest do tzw. gestów cięcia, czyli gestów, które mogą się wywodzić właśnie z imitowania ruchu cięcia czy krojenia czegoś²⁵. Jest to gest znany również z naszego kręgu kulturowego i polega na wykonaniu szybkiego wyrzucenia na boki obu przedramion. Przed wykonaniem tego ruchu przedramiona złożone są na krzyż, a dłonie skierowane w dół (ilustracja 4). Ruch przypomina składanie nożyczek; stąd jego nazwa. Gest ma wiele różnych wariantów może być wykonywany w poziomie (zob. ilustracja 4), ale też w pionie (wtedy dłonie skierowane są na zewnątrz w stro-

²³ Termin „nożyce” (ang. *hands scissor*) został zaproponowany przez D. Morrisa, *Manwatching: A Field Guide to Human Behavior*, New York 1977, s. 58.

²⁴ Calbris, *op. cit.*, s. 230–232.

²⁵ Gesty cięcia przypominają albo czynność krojenia czegoś nożem na drobne kawałki albo przecinania dwóch części na pół (dłoń imitująca narzędzie jest wtedy ustawiona prostopadle do powierzchni ziemi i wykonuje ruch w dół) albo też zamachnięcie się większym narzędziem takim jak miecz, maczeta czy siekiera (dłoń imitująca duże narzędzie ustawiona jest równolegle do powierzchni ziemi i wykonuje ruch horyzontalny), *ibidem*.

nę rozmówcy, zob. ilustracja 3). Niekiedy wykonywany bywa też przy pomocy jednej ręki. Ta wariantywność w wykonywaniu gestu jest dobrze opisana w literaturze. Wynika ona z faktu, że gesty są „globalne”, tzn. ich znaczenie nie wynika z poszczególnych mikro ruchów, z których składa się dany gest²⁶ (tak jak znaczenie słowa wynika z poszczególnych morfemów w nim zawartych). Gest jest postrzegany jako całość i dlatego może przybrać różne formy, z których każda nawiązuje do nieistniejącego w rzeczywistości gestycznego prototypu, ale każde „użycie gestu”²⁷ przebiega w nieco inny sposób, zwłaszcza gdy nie jest świadomie kontrolowane przez mówiącego. Wracając do gestu nożyc, to jego związek z tokiem słownym objawia się nie tylko przez to, że jest on używany podczas mówienia, ale także przez to, że jest on bardzo ściśle związany z treścią przekazu werbalnego. W zebranych przeze mnie przykładach ten gest pojawił się kilkanaście razy i niemal za każdym razem odnosił się do wypowiedzi zawierającej zdanie przeczące.

Jedną z funkcji nożyc jest podkreślenie przeczenia konstrukcji egzystencjalnej widoczne w przykładzie 5, w którym narrator komentuje sytuację w Nigerii po odzyskaniu przez nią niepodległości albo w przykładzie 6, gdzie podkreśla, że nie ma żadnej różnicy pomiędzy dwoma odłamami pewnej organizacji religijnej. W przykładzie 6 gest ten pojawia się trzykrotnie. Za pierwszym razem odnosi się do negacji, a potem mówiący już tylko gestem tę negację podkreśla. W wypowiedzi słownej wykładnik negacji pojawia się tylko raz, ale cała wypowiedź składa się niejako z trzech części, w których, za pomocą różnych określeń, powtórzona jest ta sama informacja. To powtórzenie tworzące swoisty rytm wypowiedzi jest też widoczne na poziomie gestów.

5. bayan an samu ’yancin kai sai ðan kudu suka yi aikin gwamnati, babu ðan arewa

‘po tym jak uzyskaliśmy niepodległość, to ci z Południa pracowali w administracji publicznej, nie było ludzi z Północy’

6. ba abin da yake bambanta, duk ðaya ne, dari bisa dari

‘nie ma niczego, co by [je] różniło, wszystko to jedno i to samo, sto na sto [procent]’

²⁶ Por. D. McNeill, *Hand and Mind. What Gestures Reveal about Thought*, Chicago/London 1992, s. 19.

²⁷ O różnicy między tworzeniem i używaniem gestów pisze J. Streeck, *Gesturecraft. The manufacture of meaning*, Amsterdam/Philadelphia 2009, s. 36. Zdaniem Streecka tworzenie gestu jest przelotnym wytworem inwencji gestykującego, rodzajem krótkotrwałego produktu. Natomiast użycie gestu zakłada trwałość tego, co zostało użyte. W takim rozumieniu gest jest „rzeczą”, której żywotność jest dłuższa niż trwanie pojedynczej czynności, a samo to, że został użyty, implikuje, że musiał istnieć już wcześniej.

Ilustracja 3. Gest nożyc wykonany w pionie ilustrujący przykład nr 6

Nożyce odnoszą się także do obecnej w warstwie językowej negacji zdań posesywnych podkreślając brak czegoś, niekoniecznie fizycznego, jak pokazują przykłady 7 i 8.

7. Hausawa ba su da wata al'ada sai soyayya
'Hausańczycy nie mają [rzekomo] innego zwyczaju jak tylko miłość'
8. ba su da gaskiya
'nie mają racji' (dosł. nie mają prawdy)

Warto zwrócić uwagę na fakt, że dwukrotnie (w przypadku dwóch różnych mówiących) nożyce współwystępują z frazą: *ba(bu) ruwansa* 'zupełnie go to nie obchodzi' (dosł. nie ma jego wody). W przykładzie 9 mówiący opowiada o ludziach, którzy potrafią zabić nawet kogoś, kto jest z nimi spokrewniony. Kończy swoją wypowiedź następującym stwierdzeniem:

9. ba ruwansu da wannan
'nic ich to nie obchodzi (dosł. nie ma ich wody w tym)'

Inny mówca wypowiada się na temat różnych stopni fundamentalistycznego podejścia do religii wśród członków ruchu 'Yan Izala. Pokazuje jak po długości spodni (powyżej kostki, lekko za krótkie, długie) rozpoznać bardziej lub mniej skrajnych przedstawicieli tego ruchu. Mówiąc o najbardziej liberalnych członkach pokazuje spodnie sięgające za kostkę, po czym opuszcza nogę i wypowiada frazę zawartą w przykładzie 10:

10. ko kuma babu ruwansa, ya bar kamar kowane mutane
'albo też wcale się tym nie przejmuje i zostawia [nogawkę spodni] jak pozostali ludzie'

Ilustracja 4. Gest nożyc wykonany w poziomie ilustrujący przykład nr 10

Tylko w jednym wypadku wypowiedź współtowarzysząca gestowi nie zawiera powierzchniowego wykładnika negacji. Jej zapis znajduje się w przykładzie 11. Mówiący opisuje najpierw człowieka, który używał procy i któremu ktoś zwrócił uwagę, by tego nie robił:

11. Ya ce: kai, ka bari. Annabi ya hana
 ‘Powiedział: hej, przestań. Prorok zabronił’

Należy jednak podkreślić, że użyty w przykładzie 11 czasownik *hana* ‘zabronić’ zawiera tzw. negator inherentny, zwany też głębokim czy ukrytym. Obecność takiego negatora zamienia zdanie na negatywne, choć nie występuje w nim powierzchniowy wykładnik negacji²⁸. Innymi słowy, zdanie zawierające czasownik ‘zabronić’ oznacza jednocześnie ‘nie pozwolił na robienie czegoś’, ‘nie zgodził się na robienie czegoś’. Ta negacja towarzysząca frazie *annabi ya hana* ‘prorok nie pozwolił’ jest widoczna na poziomie manualnym; mówiący przy pomocy jednej ręki wykonuje gest nożyc. Zwróćmy jednak uwagę na to, że gest ten nie tyle podkreśla sformułowanie „nie wolno” (sprzeciw wyrażany jest raczej przez kiwanie

²⁸ por. J. Pstrąg, *Werbalne i niewerbalne techniki i strategie konwersacyjnego oponowania na materiale debat telewizyjnych*, Kraków 2004, s. 26.

palcem), ile zaprzestanie robienia czegoś, wyeliminowanie danej czynności z szeregu innych wykonywanych na co dzień, czyli doprowadzenie do jej nieistnienia. Właśnie to nieistnienie, brak czegoś, słowo *nic* wydają się być określeniami, które najlepiej oddają znaczenie gestu nożyc. Na poziomie językowym ten brak czy nieistnienie jest wyrażony poprzez wykładnik negacji *babu* albo jego wariant morfologiczny *ba* (przykłady 5-10), który w hausa stosowany jest do przeczenia konstrukcji egzystencjalnych lub posesywnych.

4.3. „Czyszczenie dłoni”

Kolejny gest, który by można określić gestem negacji, to gest „czyszczenia dłoni”. Przypomina czyszczenie dłoni po skończonej pracy, zwłaszcza fizycznej, podczas której dłonie uległy zabrudzeniu. Jedną dłoń ociera drugą, tak by niejako strzepnąć z niej kurz czy brud. Gest może być powtórzony kilkakrotnie i – podobnie jak opisany powyżej gest nożyc – wykonany w poziomie lub w pionie. Sami Hausańczy mówią, że wyraża on skończenie jakiejś czynności, jest ekwiwalentem frazy *shi ke nan* ‘to wszystko’, ‘to by było na tyle’ lub pojawia się wraz z wyrażeniami typu *kwata-kwata* ‘ani trochę’, ‘wcale’, ‘zupełnie nie’, które wzmacniają negację²⁹. To intuicyjne określenie funkcji gestu – podkreślenie zakończenia, zupełności, kompletności – znajduje swoje potwierdzenie w konkretnych przykładach. Jeden z mówiących używa tego gestu po skończeniu swojego przemówienia jednocześnie wymawiając arabską frazę:

12. alhamdulillah, wa s-Salatu wa s-Salam ‘ala Rasulullah
‘chwała niech będzie Bogu i pokój z jego prorokiem’

Fraza opisana w przykładzie 12 nie jest jednak formułą towarzyszącą tylko i wyłącznie zakończeniu czynności. Można jej użyć również wtedy, gdy udało się nam uniknąć niebezpieczeństwa, kiedy coś poszło po naszej myśli, albo gdy chcemy wyrazić wdzięczność Bogu. Przy tej niejednoznaczności frazy, to właśnie element gestyczny precyzuje znaczenie wypowiedzi.

Podobne znaczenie tego gestu pokazane jest w przykładzie 13. Mówiący wykonuje gest „czyszczenia dłoni” w czasie wypowiedzania frazy *ka bar shi* ‘zostaw to’, ‘porzuć to’. Gestem podkreśla odrzucenie, które wiąże się poniekąd z zakończeniem wykonywania czynności czy zaprzestaniem działań. W tym wypadku chodzi o działania, które mogłyby spowodzić na człowieka gniew boży.

²⁹ Jeśli przyjmujemy, że gest wywodzi się z czynności czyszczenia dłoni po pracy fizycznej, to łatwo odpowiemy sobie na pytanie o przyczynę strzepywania brudu z rąk. Robimy to albo dlatego, że wykonywana przez nas praca została skończona i nie mamy już nic do zrobienia, albo dlatego, że z jakiś powodów chcemy tę pracę przerwać (późna pora, zmęczenie, niesprzyjające czynniki zewnętrzne) i pomimo tego, że nie została ona skończona porzucamy jej wykonywanie.

13. duk abin da yana daga cikin sha'aninsa ya jawo wa mutum fushin ubangiji, to ka bar shi
 'jeśli chodzi o każdą z tych spraw, które sprowadzają na człowieka złość Boga, to odrzuć je'

Podkreślenie odrzucenia widoczne jest również w kolejnym przykładzie. Mówiący próbuje zdefiniować pokorę wymieniając rzeczy, których na pewno pokorą nie można nazwać: kradzież, oszustwo, kombinowanie:

14. Ya ci kuɗin wani ya yi yaudara, ya yi makirci. Wannan ba tawadu'u ba ne
 'Ukradł czyjeś pieniądze, oszukiwał, kombinował. To nie jest pokora'

W warstwie językowej wypowiedzi widoczne są wykładniki negacji (podwójne *ba*). Sam wykładnik negacji informuje nas jednak tylko o tym, że mamy do czynienia z konstrukcją zaprzeczoną. To gest nadaje tej wypowiedzi konkretne znaczenie. Mówiący wyraża swoją opinię: odrzuca możliwość nazwania wszystkich wymienionych rzeczy pokorą i kończy dalszą dyskusję na ten temat.

Podkreślenie odrzucenia wyrażone jest też w przykładzie 15, w którym gest współwystępuje ze zdaniem przeczącym zawierającym wykładnik negacji w postaci partykuły *ba*. Mówiący odpowiada na pytanie jednego z widzów o pochodzenie święta Aszura obchodzonego przez szyitów 10 dnia muzułmańskiego miesiąca muharram. Używa tego gestu dwukrotnie za każdym razem przy wypowiedzianiu zdania przeczącego. Gestem mówiący ucina dalszą dyskusję na temat pochodzenia święta.

15. ba shi da asali (...) sabo da haka in da ta yi magana asali ne, musulunci bai karantad da wannan ba
 '[to święto] nie ma genezy [religijnej] (...) dlatego, jeśli ona mówi o genezie, to islam o tym nie uczy'

Ilustracja 5. Gest czyszczenia dłoni wykonywany w poziomie ilustrujący przykład nr 15

To, co różni gest „czyszczenia dłoni” od gestu nożyc, to odniesienie do warstwy słownej. O ile gest nożyc we wszystkich znalezionych przeze mnie użyciach funkcjonuje jako gest referencyjny, tzn. gest odnoszący się do konkretnego fragmentu tekstu mówionego zawierającego powierzchniowy lub ukryty (por. przykład 11) wykładnik negacji, o tyle gest „czyszczenia dłoni” może stanowić niezależny akt komunikacyjny. Można to zaobserwować w przykładach 14 i 15, gdzie mówiący gestem nie tylko podkreśla negację. Wydaje się również nawiązywać do jednego ze znaczeń tego gestu: „czyszczeniem dłoni” podkreśla krańcowość, dojście do ściany i konieczność wycofania się, np. z danego tematu lub brak chęci podjęcia dalszej dyskusji na dany temat. O ile jednak w przykładach 14 i 15 to dodatkowe znaczenie wyrażone gestem jest tylko spekulacją, to już w przykładzie 16, w którym mówiący opowiada o Nigerii i jej problemach, wyrażenie odrębnego znaczenia za pomocą gestu jest już zupełnie ewidentne. Wypowiadając słowo *leadership* ‘przywództwo’ mówiący wykonuje gest „czyszczenia dłoni”, który w istocie dopowiada, to co jest niewypowiedziane ustnie: *nie ma*, ale też stanowi niezależny komentarz: narrator pokazuje, że w kwestii przywództwa, nie ma już o czym mówić, bo doszliśmy do ściany. Znowu zatem wyłania się z tego gestu obecna też w innych przykładach krańcowość.

16. matsalarku shi ne *leadership*
 ‘wasz problem to przywództwo’

Ilustracja 6. Gest czyszczenia dłoni wykonywany w pionie ilustrujący przykład nr 16

Podobnie jak w przykładzie 11, gdzie gest nożyc towarzyszył wypowiedzi, w której brakowało powierzchniowych wykładników negacji, również w przykładzie 17 mamy do czynienia z sytuacją, gdzie gest podkreśla negację, ale wykładników tej negacji nie widać w wypowiedzi.

17. in mace tana jinin haila, ku yi duk abin da kuke so ban da saduwa
 ‘jeśli kobieta ma miesiączkę, róbcie wszystko to co chcecie (dosł. każdą
rzecz, którą chcecie), oprócz stosunku’

Mówiący odpowiada na pytanie jednego z telewidzów o to, czego małżonkowie nie mogą robić, gdy kobieta miesiączkuje. Wypowiadając frazę *duk abin da kuke so* ‘wszystko, co chcecie’ wykonuje gest ‘czyszczenia dłoni’. Zauważmy, że to samo znaczenie można oddać przy pomocy zdania przeczącego: ‘nie ma niczego, czego nie moglibyście robić’. Podwójna negacja w języku naturalnym może być wyrażona przez zaimek uogólniony *wszystko*³⁰ i ta bliskość pomiędzy zaimkami: *wszystko* i *nic* jest tylko pozornie sprzeczna (por. też przypis 32).

4.4. „Umywanie dłoni”

Podobny – na poziomie manualnym – do gestu „czyszczenia dłoni” jest gest „umywania dłoni”. Jedyna różnica w wykonywaniu tych gestów polega na tym, że gest „umywania dłoni” to ruch pocierania zewnętrznej części dłoni. Według użytkowników języka hausa oznacza on uchylanie się od winy lub brak przyzwolenia na coś. Za leksykalny odpowiednik gestu uważa się frazę *ba ruwana* ‘nic mnie to nie obchodzi (dosł. nie ma mojej wody)³¹’. Niektórzy użytkownicy języka podkreślają jednak, że gest ten może być używany zamiennie z gestem „czyszczenia dłoni”. Analiza użycia tego gestu potwierdza tę intuicję. Jeden z mówiących, który odnosi się do tematu bankowości muzułmańskiej, stwierdza, że jeśli zysk jest generowany zgodnie z prawem muzułmańskim, to człowiek może być spokojny:

18. wannan ya sa kwanciyar hankali, yana ganin babu komai
 ‘to uspokaja, wiadomo, że nie ma kłopotu (dosł. nie ma nic)’

Wypowiadając frazę *babu komai* (dosł. nie ma nic³²) ‘nic takiego/to nic/nie ma sprawy/po kłopotcie’ mówiący wykonuje gest „umywania dłoni”. Gest współwystępuje ze zdaniem przeczącym i podkreśla pozbycie się kłopotów, uwolnienie się od czegoś, a tym samym nieistnienie danego czynnika. Podobna sytuacja zachodzi

³⁰ S. Karolak, *Kwantyfikacja a determinacja w językach naturalnych*, Warszawa 1990, s. 112.

³¹ W zebranych przeze mnie przykładach frazie tej towarzyszył gest nożyc (por. przykład 9 i 10). Nie chodzi tu jednak o nieprawidłową interpretację gestu przez użytkowników. Należy pamiętać, że dany gest użyty świadomie, po to by przekazać konkretną informację, może mieć nieco inne znaczenie niż ten sam gest użyty podświadomie w czasie wypowiedzi. Niekiedy mówiący używa innego gestu niż ten, który zwyczajowo towarzyszy danej frazie, by podkreślić nieco inny niuans znaczeniowy wyrażanych przez siebie słów. Powiązanie frazy *babu ruwana* ‘nic mnie to nie obchodzi’ i gestu nożyc można dodatkowo wyjaśnić obecnym w tej frazie powierzchownym wykładnikiem negacji *babu* ‘nie ma’, który często współwystępuje z tym gestem (por. przykład 5 i 6).

³² Hausański zaimek *komai* oznacza zarówno ‘wszystko’ jak i ‘nic’ w zależności od tego, czy funkcjonuje w zdaniu twierdzącym czy przeczącym.

w przykładzie 19, który pokazuje dalszą część dyskusji o bankowości muzułmańskiej prowadzonej przez tego samego narratora. Opowiada on o tym, jak został klientem jednego z banków południowonigeryjskich i oświadczył, że nie chce otrzymywać żadnego oprocentowania za złożone w banku pieniądze:

19. Ba na buƙatar ku samu ko kobo. Sabo da ni Musulmi ne. Ba na buƙatar intrest ɗin.

‘Nie chcę, żebyście mi dali nawet kobo³³ [oprocentowania]. Dlatego że jestem muzułmaninem. Nie chcę tych odsetek.’

Warto omówić przykład 19 bardziej szczegółowo, gdyż pojawiają się w nim dwa gesty negacji. Pierwszy z nich współwystępujący z frazą ‘nawet grosz’ to gest nożyc, który został omówiony w części 4.2 jako gest towarzyszący zdaniom przeczącym. Tutaj współwystępuje z partykułą *ko*, która w zdaniach przeczących ma znaczenie ‘ani’. Drugi gest użyty przez mówiącego to właśnie gest „umywania dłoni”, który pojawia się przy słowie ‘odsetki’. Nie tyle podkreśla on negację ile to, że mówiący nie chce mieć z tymi odsetkami nic wspólnego, gdyż są zabronione przez religię. Chce się od nich uwolnić lub – by sięgnąć po porównanie odwołujące się do etymologii gestu – zmyć je z siebie. Nieco podobny kontekst użycia gestu jest widoczny w przykładzie 20, gdzie narrator wyjaśnia założenia ruchu reformatorskiego ‘*Yan Izala* z północnej Nigerii.

20. shi ‘Yan Izala, abin da yake so, asalin abin da aka fara a lokacin sahibai, a koma da su a gare shi, kada ai ya fara, kada kuma a kawo abin da ya isa wai idan babu shi a wancan lokacin

‘jeśli chodzi o ‘*Yan Izala*, to chcą powrotu do tego, co się działo w czasach towarzyszy proroka, żeby do tego powrócić, żeby niczego nie dodawać, żeby nie przynosić nic ponad to, co wystarczające, zwłaszcza jeśli nie było tego w tamtych czasach.’

Ilustracja 8. gest czyszczenia dłoni (abin da ya isa) ilustrujący przykład nr 20

³³ Kobo to jednostka nigeryjskiej waluty odpowiadająca polskiemu groszowi; odpowiednikiem złotego jest Naira.

Wymawiając frazę *ya isa* ‘wystarczy’ narrator wykonuje gest „umywania dłoni”. Gestem podkreśla intencję członków ruchu *'Yan Izala*: wycofanie się ze wszystkich naleciałości islamu, które pojawiły się w wiekach późniejszych i pozostanie przy tym, co było na początku. Ta krańcowość – podkreślenie, że wystarczy tylko tyle i nic więcej – jest czymś, co wiąże ten gest z gestem „czyszczenia dłoni”. Powiązanie tych dwóch gestów jest widoczne jeszcze lepiej w kolejnych przykładach. W przykładzie 21 mówiący opowiada o życiu proroka Mahometa:

21. *annabi ya turo shi Medina, rabonshi da uwarshi shi ke nan har abada*
 ‘prorok wysłał go do Medyny i to było jego rozstanie z matką raz na zawsze’

Gest, który współwystępuje z frazą *rabonshi* ‘jego rozstanie’ jest właściwie połączeniem dwóch gestów: „umywania dłoni” i „czyszczenia dłoni”. Mówiący jedną ręką „obmywa” zewnętrzną część dłoni, a już w następnym ruchu przechodzi do gestu „czyszczenia dłoni”. Gesty wydają się być połączone zarówno na poziomie manualnym, ale też konceptualnym, bo mówiący nie tylko mówi o pozbyciu się kogoś, a właściwie o rozłącze z kimś, ale również o nieuchronności i ostateczności takiego rozstania, co na poziomie manualnym podkreśla gest „czyszczenia dłoni”, a na poziomie językowym fraza *har abada* ‘na zawsze’.

Kolejne przykłady również pokazują związek pomiędzy gestem „umywania dłoni” a odrzuceniem. W przykładzie 22 mówiący podkreśla konieczność odstawienia tabletek, które powodują w organizmie kobiety negatywne skutki uboczne, a w przykładzie 23 inny narrator mówi o braku przeciwwskazań do odstawienia zakazanego (przez religię) jedzenia:

22. *abin da za ki yi da farko, ki dakatad da wannan shaye-shayen*
 ‘to co powinnaś zrobić najpierw to przestać brać te tabletki’
23. *shi haram ana iya barinsa kuma ba abin da za ka ragu, ba za ka cutu ba, ba za ka rame ba don ka daina cin haram*
 ‘jeśli chodzi o to, co zabronione, to możesz odstawić i niczego ci nie będzie brakować, nie zachorujesz, nie schudniesz tylko dlatego, że przestałeś jeść to, co zabronione’

Podobnie jak w przykładzie 13, tak i w 22 i 23 nie pojawia się gramatyczny wykładnik negacji, ale odpowiednie czasowniki: *dakatad* ‘wstrzymać, przestać’ i *bari* ‘opuścić’, ‘porzucić’, które podkreślają odrzucenie czy uwolnienie się od czegoś. W przykładzie 23, choć gest odnosi się do frazy *ana iya barinsa* ‘można to odstawić’, jest powtórzony jeszcze kilkakrotnie. Mówiący już wprawdzie nie powtarza informacji zawartej w pierwszej frazie (por. przykład 6), ale mówi o braku negatywnych skut-

Ilustracja 7. Gest czyszczenia dłoni ilustrujący przykład nr 23

ków odstawienia zakazanego pożywienia. Gestycznie natomiast cały czas pokazuje potrzebę odrzucenia niedopuszczalnych przez religię nawyków żywieniowych.

Przykłady 18–23 pokazują, że gest „umywania dłoni” rzadko współgra z pojawiającymi się w warstwie słownej powierzchownymi wykładnikami negacji. Podkreśla jednak odrzucenie, pozbycie się czegoś i kompletność – pojęcia ściśle związane z negacją.

5. Podsumowanie

Powyższe zestawianie gestów wyrażających negację i opisanie ich funkcji pokazuje zarówno uniwersalność gestów jak i ich kulturowy charakter. Niektóre

z nich, takie jak gest nożyc czy kręcenia głową wydają się być znajome, bo obecne w naszej przestrzeni kulturowej i w sposób podobny używane: nożyce są ściśle związane z tokiem słownym i podkreślają nieistnienie, nieobecność, a kiwanie głową zazwyczaj zastępuje słowo *nie*. Gest „czyszczenia dłoni”, który powszechnie stosowany jest wśród Hausańczyków jest też używany wśród Francuzów³⁴ i Włochów³⁵. Gest kiwania palcem bywa używany przez Polaków³⁶, ale rzadko i tylko w czasie mówienia. Nie jest używany jako niezależny akt mowy. Gest „umywania dłoni”, używany zarówno podświadomie podczas toku słownego jak i niezależnie od niego, jest mocno zakorzeniony w kulturze hausańskiej i bardzo w niej rozpowszechniony. Spotka się go zarówno w codziennych sytuacjach komunikacyjnych jak i w filmach rejestrujących dłuższe wypowiedzi jednej osoby. Co ciekawe, jest on używany przez Hausańczyków nawet wówczas, gdy mówią oni w innym języku, np. po angielsku.

Wszystkie opisane w artykule gesty można określić gestami negacji, gdyż albo współwystępują z wypowiedziami zawierającymi negator inherentny lub powierzchniowy albo kojarzone są z wyrażanymi przez negację znaczeniami lub działaniami takimi jak: zakaz, odrzucenie, sprzeciw, niechęć, brak, nieistnienie, niemoc, zakończenie, zupełność. Każdy z gestów wydaje się podkreślać nieco inny aspekt negacji, choć trudno tu mówić o kategoriycznym podziale; często ten sam aspekt negacji może być wyrażony przez dwa różne gesty. Każdy gest związany jest też z innym typem konstrukcji gramatycznej i może zastąpić inną wypowiedź słowną. Gest nożyc we wszystkich znalezionych przeze mnie przykładach współwystępował z wypowiedziami, które z gramatycznego punktu widzenia, były konstrukcjami egzystencjalnymi lub posesywnymi zawierającymi negator inherentny lub powierzchniowy wykładnik negacji. Gest ten podkreśla wyrażenie nieistnienia lub braku. Wypowiedziom odnoszącym się do nieistnienia może też towarzyszyć gest kiwania palcem. Kiwanie palcem wyraża również sprzeciw i niechęć. Gesty „czyszczenia dłoni” i „umywania dłoni” są do siebie zbliżone zarówno w sensie manualnym (podobny ruch dłoni) jak i znaczeniowym. Nawet jeśli nie występują z wypowiedziami zawierającymi powierzchniowe wykładniki negacji (zwłaszcza gest „umywania dłoni”), to wyraźnie odnoszą się do znaczeń ściśle związanych z negacją: odrzucenie, pozbycie się. Mogą też współwystępować z czasownikami wyrażającymi odrzucenie, takimi jak: ‘opuścić’, ‘porzucić’, ‘wstrzymać’, ‘pozbyć się’. Dodatkowo gest „czyszczenia dłoni” może mieć dodatkowe znaczenie, które nie związane jest z gestem „umywania dłoni”: zakończenie czegoś, zupełność, kompletność. Próba klasyfikacji hausańskich gestów negacji została ukazana w poniższej tabeli.

³⁴ Calbris, *op. cit.*, s. 203.

³⁵ Informacja przekazana przez profesora Sergio Baldi w październiku 2016 r.

³⁶ Por. Antas, *op. cit.*, s. 223.

gest	znaczenie	odpowiednik leksykalny
kiwanie palcem	sprzeciw	‘nie chcę’
nożyce	brak, nieistnienie	‘nie ma’
„czyszczenie dłoni”	zakończenie, odrzucenie, kompletność, zupełność	‘koniec’, ‘zupełnie’, ‘całkowicie’, ‘po sprawie’
„umywanie dłoni”	odrzucenie, pozbycie się, rozłączenie, wycofanie się	‘nie moja sprawa’, ‘nie moja wina’, ‘nie chcę mieć z tym nic wspólnego’
przykładanie ramienia do głowy/kręcenie głową	odmowa, niezgoda	‘nie’, ‘nie zgadzam się’

Dr Izabela Will – adiunkt w Katedrze Języków i Kultur Afryki Uniwersytetu Warszawskiego. Jej zainteresowania badawcze dotyczą języka i kultury Hausa, w szczególności gestów używanych przez Hausańczyków.

Bibliografia:

1. Antas, J., *Semantyczność ciała. Gesty jako znaki myślenia*, Łódź 2013.
2. Antas, J., Kraśnicka-Wilk, I., *Funkcje emblematów w strukturze dialogu*, „LingVaria” t. 8, 2013, z. 2, s. 15–42.
3. Barakoniecka, S., *W trosce o czystość wiary. Północnonigeryjski ruch 'Yan Izala a fundamentalistyczna myśl muzulmańska*, Warszawa 2014.
4. Calbris, G., *Elements of Meaning in Gesture*, Amsterdam/Philadelphia 2011.
5. Cuccio, V., *On negation. What do we Need to “say no”?*, „Rivista Italiana di Filosofia del Linguaggio” t. 4, 2011, s. 47–55.
6. Harrison, S., *Evidence for Node and Scope of Negation in Coverbal Gesture*, „Gesture” t. 10, 2010, z. 1, s. 29–51.
7. Karolak, S., *Kwantyfikacja a determinacja w językach naturalnych*, Warszawa 1990.
8. Ladewig, S., *Recurrent Gestures*, [w:] *Body – Language – Communication*, red. C. Müller, A. Cienki, E. Fricke, S. Ladewig, D. McNeill, David i S. Tendorf, Berlin/Boston 2014, s. 1558–1575.
9. McNeill, *Hand and Mind. What Gestures Reveal about Thought*, Chicago/London 1992.
10. Morris, D., *Manwatching: A Field Guide to Human Behavior*, New York 1977.
11. Nęcki, Z., *Komunikacja międzyludzka*, Kraków 2000.
12. Pstrąg, J., *Werbalne i niewerbalne techniki i strategie konwersacyjnego oponowania na materiale debat telewizyjnych*, Kraków 2004.
13. Streeck, J., *Gesturecraft. The Manu-facture of Meaning*, Amsterdam/Philadelphia 2009.

14. Wierzbicka, A., *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin 2006.
15. Will, I., *Cultural Aspect of Nonverbal Code in Hausa*, [w:] *Codes and Rituals of Emotions in Asian and African Cultures*, red. N. Pawlak, Warszawa 2009, s. 252–265.
16. Will, I., *Gestures and Indirect Statements as Means of Expressing Emotions and Opinions Among Hausa Women*, [w:] *Selected Proceedings of the Symposium on West African Languages (Naples, 27-28 March 2014)*, red. G. C. Batic i S. Baldi, „Studi Africanistici/Serie Ciado-Sudanese” t. 7, 2015, s. 233–248.
17. Yakasai, H., *Gestures as Negative and Emphatic Markers in Hausa*, [w:] *Hausa and Chadic Studies in Honour of Professor Stanisław Piłaszewicz*, red. N. Pawlak, E. Siwierska i I. Will, Warsaw 2104, s. 188–199.
18. Żurowski, S., *Perspektywy badawcze negacji*, „Prace Językoznawcze UWM” t. 7, 2005, s. 115–124.

Artykuł przyjęty do druku 29.06. 2017 r.